

Оксана Шалак

УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ПОДІЛЛЯ У ВИВЧЕННІ АНТОНІЯ НОВОСЕЛЬСЬКОГО: МЕТОДИКА КОМПЛЕКСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розкрито особливості дослідницької та едиційної практики польського фольклориста Антонія Новосельського (Марцінковського) (1823–1880). Здійснено текстологічний аналіз опублікованих фольклорних зразків у збірці “Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańcy, gry i t. d.” (Вільно, т. I–II, 1857), осмислено методи дослідження та принципи публікації, що їх використовував фольклорист.

Ключові слова: Антоній Новосельський, казка, легенда, переказ, прислів'я, загадка, едиція, паспортизація.

Фольклор Поділля став об'єктом цілеспрямованого записування тільки на початку XIX ст. Ці перші записи здійснили польські збирачі: поет Маврицій Гославський, археолог і етнограф Зоріан Доленга-Ходаковський, літератори Вацлав Залеський, Люціан Семенський. Початковий період, попри романтичне спрямування, позначений прогресивними методологічними рисами: прагненням охопити записами різні фольклорні жанри; публікуючи зібране, подавати короткі примітки; хоч спорадично і стисло, але паспортизувати фольклорний матеріал.

Польські дослідники активно вивчали Поділля і в другій половині та наприкінці XIX с. Цей етап став для регіону періодом фундаментальних фольклористичних досліджень, теоретичного осмислення зібраного матеріалу, локально-монографічного вивчення окремих осередків народної традиційної культури, обрядового фольклору в контексті ритуалу, видання збірок за жанровим принципом, спроб систематизації, виокремлення та аналізу сюжетів і мотивів. Поміж польських дослідників, чий внесок у вивчення українського фольклору Поділля – неоціненний, вирізняються імена О. Кольберга, Ц. Неймана, С. Тобілевич (Дитківської), А. Стадницької, С. Шаблевської, Б. Поповського.

Про Антонія Марцінковського (1823–1880), який писав під псевдонімом Антонія Новосельського, або Альберта Грифа, у польській, українській та російській фольклористиці сформувалася думка як про дослідника, що вдавався до методів “міфологічної школи”, некритично наслідував братів Грімм та був представником еволюціонізму в польській етнографії. Фольклориста звинувачували в надмірній “міфологізації” досліджуваного матеріалу: “Досліджуючи українські народні казки, Новосельський твердив, що вони походять від релігійних міфів, і цим самим ігнорував відображення у фольклорних творах реальної дійсності, соціальних суперечностей. В українських казкових образах Вернигори, Вернидуба, Сученка та інших він намагався відшукати міфологічне зерно, наводячи паралелі цим образам у грецькому епосі” [1, с. 75].

Подавши основні біографічні дати, проаналізувавши теоретичний аспект робіт Антонія Новосельського, доволі критично відгукнувся свого часу про польського фольклориста російський дослідник О. Пипін: “Книга Новосельського має свою ціну як зібрання матеріалу, але в науковому плані виказує немалі недоліки” [2, с. 294]. Учений наголосив, що “книга Новосельського стоїть поза розвитком російської і південноруської етнографії; однак вона має ціну – за тими даними із південноруського побуту і переказами, які він повідомляє завдяки безпосередньому знанню і за якими книгу, незважаючи на ненауковість його пояснювальних прийомів, до сих пір цитують” [2, с. 296].

Згадав дослідження фольклориста М. Сумцов, акцентуючи на здобутках А. Марцінковського: “<...> дуже прихильний до українців польський етнограф, писав під псевдонімом Nowosielski. В 1857 р. він видав простору книжку «Lud ukraiński»¹, з казками і звичаями українського народу. Розкидані в книжці деякі гадки автора про міфи не мають наукової ваги. Досить цікавих етнографічних вказівок маємо і в ранійшій праці М. – Nowosielski, Stepu, morze i góru 1854 (про купалу, розигри, коляди і ин.). М. – Н. належить «Легенды и поверья укр. народа» (Київ. телегр. 1860, №№ 75–77) і про рахманський великдень (Dzennik Warszawski, 1854, №№ 33–35)” [3, с. 6–7].

Вказуючи на застарілі погляди Антонія Новосельського, зауважив нове і позитивне в діяльності фольклориста Ф. Колесса. Учений зумів розгледіти у працях автора “Ludu...”,

¹ У М. Сумцова помилково “Lud ukrainśky”.

насамперед, окреслення перспективних шляхів розвитку етнографії: “Нарис Марцінковського, хоча дуже загальний, місцями увіходить у побутові подробиці, напр., народні танці й музики, та заторкує навіть матеріальну культуру (одяг, строї), очевидно, дуже поверховно. Погляди автора на слов'янську міфологію зовсім застарілі. Правда, – ця так широко закроена монографія не вичерпувала наміченої програми, та бодай вказала, в яких напрямках треба би поширити етнографічний дослід, до того ж і принесла чимало нового й цінного матеріалу” [4, с. 78].

У сучасній українській науці Антонія Новосельського вважають відомим фольклористом-міфологом, що залишив помітний слід: “Під впливом романтичної концепції фольклору, теоретиків міфологічної доктрини в душі Я. Грімма А. Новосельський віддав данину ідеалістично-містичному поглядові на народ, основою народного світогляду вважав релігійність і містику. Проте це не перешкодило великому ентузіастові захоплюватися багатством і красою фольклору – особливо українського” [5, с. 57]. Втім фольклористичну діяльність Антонія Новосельського вивчено недостатньо, не осмислено його внесок у дослідження українського фольклору Поділля. Мета цієї розвідки – визначити текстологічні та едіційні засади фольклориста, розкрити його методи дослідження фольклору.

Польський дослідник нині постає як досвідчений збирач фольклору і упорядник одного з перших видань, де комплексно подано замовляння, казки, легенди, перекази, описи обрядів, зразки календарно- та родинно-обрядової поезії, соціально-побутові пісні (чумацькі, бурлацькі), прислів'я, приказки, загадки. До збірки “Lud ukraiński...” (“Український народ...”) [8; 9] увійшли також зразки, зафіксовані на Поділлі, на що вказав А. Баженов у довіднику “Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали” [6, с. 282]. Праця містила згадки про подільські паралелі окремих варіантів, про міфологічні уявлення подолян, регіональні особливості певних обрядів. Зокрема, переказуючи народні уявлення про “одміну”, А. Новосельський подав примітку польською мовою: “1852 р. в Подільській губернії такий самий каліка без кісток, Івась, пророкував людям доброї віри, про що ми читали в листі Адама Плуґа до редакції «Gazety Warszawskiej»” [9, s. 163]. Описуючи Рахманський великдень, фольклорист зауважив, що з “Бердичівського календаря” відомо, ніби “на Поділлі, в містечку Фульштині¹, ярмарок припадає на так званий Рахманський великдень” [8, s. 146]. Автор шкодував, що не вказано дату цього ярмаркового дня.

Фольклорні зразки, подані в дослідженні та залучені до аналізу, не паспортизовані. Однак окремі зауваги засвідчують, що використаний матеріал здебільшого записав сам автор. А. Новосельський обґрунтовував висновки, покликаючись і на зразки, опубліковані Е. Рудіковським (“Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym”, Варшава, 1853), записи І. Вагилевича, П. Куліша (іноді точно не вказуючи джерела), численні публікації в періодиці, наводив широкі паралелі. Фольклорист, як і його попередники, подавав фольклорну прозу (казки, легенди, перекази) у перекладі польською мовою, а зразки інших жанрів – мовою виконавців, транслітеровані польською графікою.

Аналізуючи текстологічні проблеми, що поставали в польській фольклористиці першої половини ХІХ ст., О. Бріцина зауважила: “<...> тогочасна польська фольклористика вже сформулювала вимогу фіксації творів із вуст виконавця. Її було висловлено Г. Коллонтаєм у листі до книговидавця Я. Мая. Проте, як і в інших національних традиціях, практичне її втілення відбулося значно пізніше. До О. Кольберга ця теоретична настанова не здобула належного втілення” [7, с. 62]. Ця заувага стосується і фольклорної прози у дослідженні Антонія Новосельського.

Однак публікація 40 загадок, що складають окремих розділ монографії, уже виявляє прагнення записувача бути точним, відтворюючи особливості мовлення носія:

*Laħła kasia prostiaħłasia,
Jak ustane, toj neba dostane.
(Droga) [9, s. 263].*

i

*Pomyż dwoma dubkami
Bjut'sia żydki tobkamy.
(Dzwonek drewniany) (Kołatajło) [9, s. 270].*

Попри це, помітно, що польська мова, рідна для записувача, вплинула на якість запису: зокрема, в іменниках з'являються флексії, не характерні для української мови (żydki). Ця риса, притаманна записам й інших польських фольклористів, потверджує правило, згідно з яким ідіолект збирача накладає відбиток на мову запису:

*Jidu jidu
Ni dorohi ni ślidu.
(Woda) [9, s. 263].*

Характерною ознакою едіційних засад А. Новосельського була публікація відгадок, як, загалом, і допоміжних елементів наукового апарату (приміток, покажчиків: “Abecadłowy wykaz imion i rzeczu...”) польською мовою – тобто видання було спрямоване, насамперед, на польськомовного читача.

¹ В оригіналі: “miasteczku Fułsztynie”. Містечко Фельштин (Фульштин) заснував М. Гербулт 1584 р. на честь Фульштина у Моравії, з якого походив. З 1947 р. село має назву Гвардійське (тепер Хмельницького р-ну Хмельницької обл.)

Прислів'я у дослідженні також опубліковано окремим розділом за абетковим принципом. Зразки не систематизовано тематично, помітно, що їх зібрано в різних регіонах України (деякі мають виразні ознаки подільського говору). Окремі паремії засвідчують плідні текстологічні засади запису, коли фіксація відбувалася із тенденцією до фонетично точного відтворення: “Ani smerty, ani porustu”, “Ani stuj, ani rohory” [9, s. 231]. Однак, як і в записі загадок, на відтворення українських іменників впливала польська мова: “tabaki” (“табаки” – Р. в. “табака”), “hroszy” (“гроші”).

Зразки пісень, переважно без зазначення будь-яких паспортних даних, також опубліковано з великою ймовірністю точного відтворення мови виконавця – у польській транслітерації:

*Jak to było spreźde wika,
Zaczat'je świta,
Wyhrawało synieje more.
Na syniomu mori
Stajało try jawori... [8, s. 103]*

Перший том охоплював аналіз українських казок та слов'янських – використаних Геродотом і Луціаном, а також містив “Слов'янську містеріософію”. Крім передмови і вступу, де А. Новосельський пояснював свої погляди на фольклор і міфологію, окремі розділи присвячено демонології та “пам'яткам поганських урочистостей” (за визначенням упорядника). У другому, зокрема, докладно описано календарну обрядовість Коляди і Купала, провідної неділі, Зелених свят, Рахманського великодня, Маковія та подано перекази й легенди, пов'язані з цими святами. У розділі виокремлено аналіз ритуалів, що супроводжують закладання хати, сватання і весілля; в останньому, шостому, розділі проаналізовано сюжети, мотиви, образи переважно героїко-фантастичних (чарівних) казок.

У другому томі А. Новосельський розглянув легенди й перекази про закляті скарби, чари, знахарювання, народні уявлення про птахів і звірів. До цього тому ввійшли розділи, де опубліковано прислів'я, приказки та загадки: “Це одне з перших великих видань цього жанру, і по кількості опублікованих зразків (прислів'їв 823, загадок – 40) воно перевищує ряд збірників в українській фольклористиці” [1, с. 76].

Прозові жанри у цьому томі, зокрема легенди й перекази, подано у художньому перекладі польською мовою. Розглядаючи уявлення про відьом, А. Новосельський органічно долучав до аналізу записи та відомості, не вказуючи, коли, від кого та де їх зафіксовано: “Правдиві відьми, навіть не доячи корів, можуть мати молоко в такий спосіб: стромляють ніж у дерево, і молоко біжить із ножа, але то завше буває зі шкодою для господарів, що мають корів. Одна жінка, йдучи на недільний торг до містечка, попросила сусідку, аби та за час її відсутності зготувала обід для діток, яких залишила вдома. Коли дійшло до готування обіду, сусідка питається дівчорі: «І що ж ви їсте, бо у спижарні вашої матері нема жодного запасу?» – «Ми їмо молоко», – відповідають діти. – «А звідки ж у вас молоко, коли не маєте корови?» Діти побігли до клуні, стодоли, там стояла соха, і вийняли один кілок, як з бочки; у глиняний горщик полилося молоко” (у тексті фольклорист виокремив ключові слова) [9, s. 81]. У такий спосіб подано й інші перекази, літературно опрацьовані і перекладені.

Записані зразки народної прози та пісень використано в аналізі окремих міфологем і символів (тваринних, рослинних та сакральних предметів). Антоній Новосельський зауважив: “Український народ має певну марновірну повагу до деяких птахів і звірів, до цього долучаються окремі темні вірування і традиції, що дійшли, без сумніву, із язичницьких часів” [9, s. 124].

Описуючи календарні свята українців, фольклорист пояснював їхнє міфологічне підґрунтя, вдаючись до паралелей у міфології інших народів. Як і всі романтики, А. Новосельський джерела міфології шукав не в первісних культурах, а в народних віруваннях, обрядовому фольклорі та мові, що зберегли тільки окремі міфологеми, художньо переосмислені і трансформовані у символи. Праця “Lud ukraiński...” стала однією з перших спроб розглянути міфологічні “рудименти” в українському фольклорі. До прикладу, про зимове свято Коляди він зазначав: “Власне, то пора зимового зрівнювання дня та ночі, пора, коли сонце і світло беруть гору над темрявою і холодом, дні ростуть, зима поступається, а весна наближається. Зима в міфології завше постає в образі злого духа, Марени або смерті. День Коляди є тоді днем перемоги сонця над темінню, тепла над холодом, доброго духа над злим духом, життя над смертю. Одним словом, це – перше весняне свято, але свято не нашого клімату, урочистість, винесена зі східної вітчизни. У східній Індії головне весняне свято називається Гулі, або Голі...” [8, s. 99].

Автор “Ludu...” також виокремив і назвав найпоширеніші сюжети і мотиви легенд та переказів: “<...> про палаючі гроші, про те, як хтось копав і знайшов гроші, або про те, як скарб не дався комусь викопати, а як іншому знову самі гроші показувалися в тій чи іншій постаті, як снилися, як з'являлися у сні в образі дідуся, що кликав щасливця, аби тільки пішов на означене місце і забрав скарб, що сам просився і давався до рук, – повторюють в кожному селі довгими зимовими вечорами” [9, s. 60].

Усталася думка, що працею Антонія Новосельського “Lud ukraiński...” завершується окремий період у польсько-українських фольклористичних взаєминах [1, s. 76]. Двотом-

на монографія стала спробою глибоко осмислити різні жанри української народної творчості, комплексно дослідити їх з позицій міфологічної школи. Втім, насамперед, “Lud ukraiński...” – це зібрання зафіксованого переважно самим упорядником першоджерельного фольклорного матеріалу, що й досі зберігає своє важливе значення для науки про усну традиційну культуру українців.

Література

1. Юзвенко В. А. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. / В. А. Юзвенко — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 132 с.
2. История русской этнографии А. Н. Пыпина. — Т. 3. Этнография малорусская. — Санкт-Петербург, 1891. — IV. — 425 с.
3. Сумцов М. Ф. Діячі українського фольклору / М. Ф. Сумцов. — Харків, 1910. — 37 с.
4. Колесса Ф. Історія української етнографії; пер. Г. А. Скрипник / Ф. Колесса. — К. : [б. в.], 2005. — 368 с.
5. Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття : школи, постаті, проблеми / Микола Дмитренко. — К. : Сталь, 2004. — 383 с.
6. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. — Кам'янець-Подільський : [б. в.], 1993. — 480 с.
7. Бріцина О. Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства / Олександра Бріцина. — К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. — 400 с.
8. Lud ukraiński / [przez Antoniego Nowoselskiego]. — Т. I. — Wilno, 1857. — 380 s.
9. Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańcy, gry i t. d. / [zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowoselski]. — Wilno, 1857. — Т. II. — 282 s.

Research work and edition practice of the Polish specialist in folklore Anthony Novosel'skiy (Martsinovckiy) (1823–1880) are disclosed. The textual analysis of folklor samples from “Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańcy, gry i t. d.” (Wilno, v. I–II, 1857) is made. Research methods and edition singularity used by A. Novosel'skiy are reasoned.

Key words: Anthony Novosel'skiy, tale, legend, proverb, saying, riddle, edition, categorization.